

بررسی مشکلات کشاورزی اصفهان در جنگ جهانی دوم و تدابیر دولت برای مقابله با آن (۱۳۲۰-۱۳۲۴ش)

محمد بختیاری*، متین سادات اصلاحی، مهشید سادات اصلاحی

استادیار گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران؛ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان؛ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه اصفهان

تاریخ دریافت: (۱۳۹۸/۰۴/۱۲) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۰۱/۱۷)

A Study of Problems of Agriculture in Isfahan During World War II and Government Measures to Control It (1941- 1945 AD)

Mohammad Bakhtiari, Matin Sadat Eslahi, Mahshid Sadat Eslahi

Assistant Professor of History, Imam Khomeini International University; Master's degree in History of Islamic Iran, Isfahan University; Master's degree in History of Islamic Iran, Isfahan University

Received: (2019. 07. 03)

Accepted: (2020. 04. 05)

Abstract

The occupation of Iran by the Allies in World War II and its problems such as insecurity, inflation, hoarding, smuggling, and rural migration to cities, caused extensive damage to Iranian agriculture, including Isfahan. The government has taken various measures to deal with existing problems. The purpose of this study is to evaluate the success rate of government measures and actions to solve problems and improve the living conditions of farmers in Isfahan. A descriptive-analytical approach is used to investigate this issue and the method of data collection will be libraries and documents. The findings of the present study show that the Allied occupation of the country had a devastating impact on Iranian agriculture, which formed the main basis of the country's economy. To cope with the farmers' problems, the government took initiatives and policies such as repairing of canals and irrigation networks, encouraging farmers to cultivate the spring and pay long-term loans to farmers. But ultimately, these policies are very useful and effective because of the uncertainties of the states, the differences and conflicts between individuals and groups of different political and ethnic groups, the presence and defeat of foreign occupation forces, the drought and the impoverishment of agricultural products. And the agriculture of Isfahan, as in other parts of Iran, experienced worse conditions than before the occupation of the country by the Allies.

Key words: World War II, Isfahan, agriculture, plague, social insecurity, government measures.

چکیده

اشغال ایران توسط متفقین در جنگ جهانی دوم و مشکلات ناشی از آن همچون ناامنی، تورم، احتکار، قاچاق و مهاجرت روستاییان به شهرها، آسیب‌های فراوانی به کشاورزی ایران، از جمله اصفهان وارد کرد. دولت برای مقابله با مشکلات موجود تدابیر مختلفی را به کار برد. هدف پژوهش حاضر بررسی میزان موفقیت تدابیر و اقدامات دولت برای حل مشکلات و بهبود شرایط زندگی کشاورزان در اصفهان است. برای بررسی این موضوع از رویکرد توصیفی-تحلیلی استفاده می‌شود و روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای و اسنادی خواهد بود. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد اشغال کشور توسط متفقین تأثیر مخربی بر کشاورزی ایران که پایه اصلی اقتصاد کشور را تشکیل می‌داد، وارد کرد. دولت برای مقابله با مشکلات کشاورزان، سیاست‌ها و اقداماتی همچون تعمیر قنوات و شبکه‌های آبیاری، تشویق زارعان به کشت بهاره و پرداخت وام طولانی‌مدت به کشاورزان را در پیش گرفت. اما این سیاست‌ها به دلیل بی‌ثباتی دولت‌ها، اختلاف و درگیری میان افراد و گروه‌های مختلف سیاسی و قومی، حضور و کارشکنی نیروهای اشغالگر خارجی، خشکسالی و آفت‌زدگی محصولات کشاورزی، چندان مفید و مؤثر واقع نشد و کشاورزی اصفهان همچون سایر نقاط ایران، شرایط بدتری را نسبت به قبل از اشغال کشور تجربه کرد.

کلیدواژه‌ها: جنگ جهانی دوم، اصفهان، کشاورزی، آفت‌زدگی، ناامنی اجتماعی، تدابیر دولت.

* Corresponding Author: bakhtiari@HUM.ikiu.ac.ir
matineslahi@yahoo.com
mahshideslahi@yahoo.com

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

در جنگ جهانی دوم، ایران با وجود اعلام بی‌طرفی، مورد اشغال کشورهای متفقین قرار گرفت و با استعفای اجباری رضاشاه، پسرش محمدرضا، به جای او بر تخت سلطنت نشست. در چنین شرایطی، نیروهای آزادشده از بند استبداد رضاشاهی برای گرفتن سهم بیشتر از میراث شاه مخلوع، به رقابت با یکدیگر پرداختند. مجلس، دولت، دربار، احزاب، مطبوعات، رؤسای ایلات و عشایر، نیروهای مذهبی و سفارتخانه‌های انگلیس و شوروی از جمله گروه‌هایی بودند که در این رقابت‌ها حضور داشتند و به جای در نظر گرفتن منافع ملی و مصالح عمومی، هر کدام به فکر منافع شخصی و گروهی خود بودند. در نتیجه، وضعیت نابسامانی در کشور به وجود آمد و ایران با مصائب و مشکلات فراوانی از جمله ناامنی، قتل، غارت، دزدی، تورم، احتکار، قاچاق و قحطی روبه‌رو شد که تا پایان جنگ و خروج نیروهای متفقین از کشور ادامه داشت. یکی از بخش‌های بسیار آسیب‌پذیر در این دوران کشاورزی بود. بخشی که نه تنها از اشغال کشور توسط متفقین و وضعیت نابسامان سیاسی آسیب دید، بلکه حوادث ناگوار طبیعی مثل خشکسالی و آفت‌زدگی محصولات کشاورزی نیز مزید بر علت شد و شرایط بسیار سختی را برای کشاورزان به وجود آورد. این موضوع، به رغم اهمیت فراوانش، هنوز مورد بررسی دقیق و جامع قرار نگرفته و آثار زیان‌بار حضور اشغالگران در ایران بر بخش کشاورزی مشخص نشده است. البته کتاب‌ها و مقالات متعددی با موضوع جنگ جهانی و حضور متفقین در ایران به رشته تحریر درآمده و در برخی از آنها به خسارات اشغال کشور به دست بیگانگان

اشاره شده است، اما در کمتر اثری، به وضعیت کشاورزی ایران، به‌خصوص منطقه اصفهان در جنگ جهانی دوم که موضوع پژوهش حاضر است، پرداخته شده است. به عنوان نمونه، احمد کتابی در مقاله‌ای با عنوان «نابسامانی‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اصفهان در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۲۴ش» به وضعیت کشاورزی اصفهان در طول این سال‌ها اشاره کوتاهی کرده است. یا اینکه رامپور صدر نبوی در مقاله «سیاست کشاورزی ایران در جنگ جهانی دوم»، به اختصار، وضعیت کشاورزی ایران از حمله اعراب تا دوره پهلوی را توصیف کرده است. بهروز طیرانی در مقاله «جنگ جهانی دوم، قحطی و واکنش‌های مردمی در قبال آن ۱۳۲۰-۱۳۲۴»، عمدتاً به اعتراض‌ها و شورش‌هایی که در مناطق مختلف کشور به مسئله قحطی، عدم پرداخت بهای غله و بدرفتاری مأموران جمع‌آوری غله انجام می‌شد، اشاره کرده است. مرتضی دهقان‌نژاد و الهام لطفی نیز در مقاله‌ای با عنوان «کمبود مواد غذایی و شورش‌های مردم ایران در سال‌های جنگ جهانی دوم ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ش / ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵م» مشکلات ناشی از اشغال کشور به دست متفقین و شورش‌های مردم در اثر این مشکلات را بررسی کرده‌اند؛ اما اولاً در مورد اقدامات دولت سخن نگفته‌اند و دوم اینکه بر اصفهان تمرکز نداشته و همه کشور را مدنظر قرار داده‌اند. شهروز غلامی نیز در کتاب *اقتصاد کشاورزی در دوره پهلوی اول*، اقتصاد کشاورزی ایران در طول سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ را، با بهره‌گیری از نظریه‌های مدرن غربی بررسی کرده و به دوره جنگ جهانی دوم پرداخته است. مطالعه این آثار نشان می‌دهد که در هیچ‌کدام از آنها، موضوع پژوهش حاضر مورد توجه جدی قرار نگرفته است؛ لذا در

شورش‌ها، غارت‌ها، راهزنی‌ها، دزدی‌ها و دیگر ناامنی‌های اجتماعی را بگیرد و امنیت نسبی لازم برای انجام امور زراعی را فراهم نماید (ذوقی، ۱۳۶۸: ۷۵). از دلایل دیگر رشد تولید محصولات کشاورزی در دوره پهلوی اول، افزایش ارتباط ایرانیان با خارج و استفاده از تجربه و مهارت متخصصان خارجی در حوزه کشاورزی بود. همچنین در این دوره از بذره‌های اصلاح شده و وسایل و ابزارآلات کشاورزی صنعتی برای افزایش بازدهی محصولات زراعی استفاده شد (میرحیدر و شهبازی، ۱۳۵۵: ۴۶) هم‌زمان با این تحولات، مؤسسات علمی جهت دفع آفات حیوانی و نباتی و طرز تعلیم جدید فلاحت تشکیل گردید و برای امور مربوط به کشاورزی اداره مخصوصی به نام «اداره کل فلاحت» که بعداً «اداره کل کشاورزی» نامیده شد، به وجود آمد (بهرامی، ۱۳۳۰: ۱۵۱-۱۵۳). از دیگر اقدامات دولت پهلوی در زمینه کشاورزی مجبور ساختن کشاورزان به دایر نگاه داشتن اراضی و آبادساختن اراضی بایر، پرداخت وام به کشاورزان از بانک تازه تأسیس کشاورزی برای خرید بذر، گاو و وسایل مختلف زراعت و ایجاد دانشکده کشاورزی در کرج و چند مدرسه کشاورزی و مزرعه‌های آزمایشی دیگر برای فعالیت‌های عملی و علمی جهت توسعه کشاورزی در سایر مناطق ایران بود (میلسپو، ۱۳۷۰: ۲۲۳؛ کدی، ۱۳۶۷: ۱۶۴). در اصفهان که موضوع پژوهش حاضر است، اسناد و مدارک فراوانی درباره تلاش دولت پهلوی اول برای تشویق زارعان جهت استفاده از ماشین‌آلات کشاورزی، کاشتن بذره‌های اصلاح شده و جلوگیری از آفات محصولات کشاورزی وجود دارد (ساکما،

این پژوهش سعی می‌شود وضعیت کشاورزی اصفهان در طول دوره اشغال ایران در جنگ جهانی دوم بررسی شود و مشخص گردد که حضور متفقین در ایران چه تأثیری بر وضعیت کشاورزی این منطقه داشته است؟ و آیا تدابیر و اقدامات دولت برای بهبود وضعیت کشاورزی و رفاه حال کشاورزان اصفهان موفق بوده است یا خیر؟ برای بررسی این موضوع، تکیه اصلی بر اسنادی است که در آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما) بایگانی شده است. البته در کنار آن از روزنامه‌های ملی و محلی و سایر منابع برای توضیح بیشتر استفاده شده است.

۲. درآمدی بر وضعیت کشاورزی ایران در دوره پهلوی اول

رضاشاه وارث کشاورزی سنتی و نظام ارباب - رعیتی پیشین شد که به دلیل مشکلاتی چون فقدان وسایل و ابزارآلات پیشرفته کشاورزی، استفاده از روش‌های سنتی آبیاری، فقدان راه‌های ارتباطی و وسایل حمل و نقل مناسب و از دست رفتن بخش زیادی از محصولات کشاورزی تولید شده زارعان در اثر بلایای طبیعی، غارت، دزدی، بهره مالکانه، مالیات و غیره، چندان پیشرفت و توسعه‌ای را تجربه نکرده بود. بخشی از این وضعیت نابسامان در دوره پهلوی نیز ادامه یافت، اما بخشی به خاطر سیاست‌ها و اقداماتی که در دوره رضاشاه با عنوان مدرنیزاسیون انجام گرفت، تغییر و توسعه یافت و تولید محصولات زراعی نسبت به قبل بیشتر شد (فلاح زاده، ۱۳۹۰: ۲۱۵). شاید نخستین عامل چنین تغییری برقراری امنیت در کشور بود. رضاشاه با کمک ارتش نوینی که ایجاد کرده بود، توانست جلوی بسیاری از

توسعه‌ای هم که انجام شده بود، با تجاوز نیروهای متفقین به ایران و بروز بحران‌های سیاسی و اقتصادی ناشی از حضور آنها در کشور، متوقف شد و کشاورزی ایران در مناطق مختلف از جمله اصفهان، بار دیگر با وضعیت نابسامانی روبه‌رو شد.

۳. مشکلات کشاورزی اصفهان در جنگ جهانی

دوم

اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، رشد و توسعه بخش کشاورزی را با مشکلات زیادی مواجه ساخت و در کنار حوادث و بلایای طبیعی، زمینه رکود و نابسامانی این بخش را فراهم کرد. این موانع و مشکلات را می‌توان به دو قسمت طبیعی و انسانی (سیاسی و اجتماعی) تقسیم کرد و در مورد هر کدام از آنها به طور جداگانه توضیح داد. در مشکلات طبیعی می‌توان به خشکسالی و آفات محصولات کشاورزی همچون ملخ‌خوارگی، سرمازدگی و سن-زدگی که در طول سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ در روستاهای اصفهان اتفاق افتاد و باعث کاهش تولیدات کشاورزی شد، اشاره کرد و در مشکلات سیاسی و اجتماعی به مسائلی همچون ناامنی، احتکار، قاچاق، تورم و مهاجرت روستاییان به شهرها که در اثر اشغال کشور توسط متفقین و استعفای رضاشاه به وجود آمده و خسارات بیشتری را نسبت به مشکلات طبیعی بر زراعت و زارعان اصفهان ایجاد کرده بود، پرداخت.

۳-۱. مشکلات طبیعی

۳-۱-۱. خشکسالی

یکی از مهم‌ترین مشکلات کشاورزی ایران، به‌ویژه در مناطق گرم و خشک مرکزی و جنوبی

کشاورزی نه تنها در اصفهان بلکه در شهرستان‌های تابعه از جمله شهرضا شعبه تأسیس کرد و وام‌های زیادی را به مالکان و زارعان برای تهیه بذر، حفر کاریز، توسعه کارهای کشاورزی و گذران امور زندگی زارعان تا برداشت محصول جدید اعطا کرد (خنجر، ۱۲۷۶، ۱۳۱۶/۸/۱۷: ۳). از طرف اداره کشاورزی اصفهان هیئت‌های مختلفی برای تشویق کشاورزان به زراعت پنبه و دادن راهنمایی‌ها و دستورات علمی زراعت مزبور به بلوکات مختلف فرستاده شد (خنجر، ۱۳۱۹، ۱۳۱۶/۱۲/۱۶: ۳). در سال ۱۳۱۹ عده‌ای از مالکان با راهنمایی و مساعدت اداره کشاورزی اصفهان مقداری پیاز زعفران از کرمان وارد و در بین کشت‌کاران توزیع کردند تا با دستورات لازمه علمی در خوراسگان کشت نمایند (خنجر، ۱۵۵۷، ۱۳۱۹/۶/۱۸: ۳). همچنین اداره کشاورزی اصفهان در نظر داشت برای تعیین اتفاقات و تغییرات ناگهانی هوا ااثیه مهم مورد نیاز از قبیل فشارسنج ثابت، میزان الحرارة ثابت و باران‌سنج ثابت و برف‌سنج و غیره را به منظور تکمیل ااثیه نامبرده به‌زودی برای استفاده کشاورزان وارد کند (خنجر، ۱۵۶۷، ۱۳۱۹/۷/۱۸: ۳) انجام این اصلاحات در بخش کشاورزی، تولید محصولات کشاورزی را افزایش داد طوری که علاوه بر تأمین مصرف داخلی و مواد اولیه کارخانه‌های صنعتی تازه تأسیس، به خارج هم صادر می‌شد. اما با این حال، در مقایسه با تلاش دولت پهلوی در آبادسازی شهرها، کشاورزی و روستاهای ایران در آن دوره چندان پیشرفتی نکرد و تغییر و تحول اساسی در آن صورت نگرفت (الول ساتن، بی‌تا: ۳۰۵). آن مقدار تغییر و

ماه فروردین گذشت و در تمام این ماه نه در شهر اصفهان و نه در حوزه اطراف آن بارندگی نشد. کشتخون‌های دیم بر اثر عدم بارندگی دستخوش خطر شد» (نخگر، ۱۷۴۵، ۱۳۲۱/۲/۳: ۳). البته در سال آبی دوم، یعنی از مهر ۱۳۲۱ تا آخر شهریور ۱۳۲۲، با افزایش میزان بارندگی، مشکل خشکسالی تا حدودی حل شد و تولید محصولات کشاورزی افزایش پیدا کرد و قیمت‌ها پایین آمد؛ طوری که بهای گندم از ۳۵۰۰ ریال برای هر تن در آبان ۱۳۲۱ به ۱۳۵۰ ریال در دی ماه ۱۳۲۲ کاهش یافت (اطلاعات، ۵۰۲۲، ۱۳۲۱/۷/۲۲ و ۵۳۶۵، ۱۳۲۲/۱۰/۱۸: ۱). اما این فراخ‌سالی در سال‌های بعد تکرار نشد، طوری که در سومین سال آبی حضور متفقین در ایران، باز هم مناطق مختلفی از کشور شاهد کم‌آبی شد. مثلاً در شهرضا و اطراف آن، به دلیل نیامدن باران، خسارت زیادی به محصولات وارد آمد (اصفهان، ۱۰۱، ۱۳۲۳/۳/۴: ۴) و در بهبهان حتی تخم کاشته شده به دست نیامد (اصفهان، ۱۰۷، ۱۳۲۳/۳/۲۵: ۴). مردم اصفهان در نامه‌های متعددی که در خرداد سال ۱۳۲۳ به فرمانداری اصفهان ارسال کردند، به مشکلات ناشی از خشکسالی اشاره کرده و از دولت تقاضای بازرسی و مساعدت نمودند (ساکما، ۲۹۱/۰۰۱۳۳۹). در یکی از این نامه‌ها که مربوط به منطقه دره‌بید است، به وضعیت رقت‌بار مردم و گرسنگی و مرگ حدود ۵۰ نفر از آنها در اثر خشکسالی و امراض مختلف اشاره شده است (ساکما، ۲۹۱/۰۰۰۰۲۶). در سال چهارم نیز کم‌آبی یکی از مشکلات کشاورزی در اصفهان بود. در نامه زارعان تیران و گرون در ۹ شهریور ۱۳۲۴ به خشکسالی و کمبود ارزاق در منطقه که فقر، ناامنی و شرارت ایجاد کرده بود، اشاره شده است (ساکما،

کشور مثل اصفهان، خشکسالی و کم‌آبی بوده و هست. این وضعیت در طول تاریخ وجود داشته و مربوط به زمان خاصی نیست. در منابع تاریخی و سفرنامه‌ها به‌وفور از وقوع قحطی و خشکسالی در مناطق مختلف ایران، از جمله اصفهان، سخن گفته شده است. اما این خشکسالی‌ها زمانی بیشتر تأثیرگذار و فاجعه‌آمیز است که با حوادث و بلایای طبیعی یا انسانی دیگری مانند جنگ و ناامنی هم‌زمان بوده باشد. خشکسالی‌های زمان جنگ جهانی دوم از جمله این موارد بود که علی‌رغم سطحی بودن آن در مقایسه با خشکسالی‌های قبلی که در زمان قاجار و پهلوی اتفاق افتاده بود، به دلیل هم‌زمانی با حضور متفقین در کشور و مشکلات سیاسی و اجتماعی ناشی از آن، بسیار تأثیرگذار بود. این خشکسالی‌ها از دو سه سال قبل از ورود متفقین به ایران شروع شده بود (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۰۳۱۰)، اما از آنجا که در آن زمان رضاشاه بر سر کار بود و خبری از ناامنی، احتکار و قاچاق محصولات کشاورزی در میان نبود، خشکسالی چندان تأثیری بر وضعیت کشاورزی نداشت (گلشائیان، ۱۳۷۷: ۳۸۲-۳۸۳)؛ اما با ورود متفقین به ایران و استعفای رضاشاه و به‌وجود آمدن مشکلاتی چون ناامنی، احتکار و قاچاق، تأثیر خشکسالی‌ها بیش از پیش نمایان شد. مثلاً در همان سال اول اشغال ایران، خشکسالی در کنار دیگر عوامل سیاسی و اجتماعی، یکی از عوامل کمبود و گرانی محصولات کشاورزی در کل کشور، از جمله اصفهان بود (ساکما، ۲۴۰/۴۵۸۳۳؛ اطلاعات، ۴۹۴۰، ۱۳۲۱/۴/۲۵: ۱). در یکی از روزنامه‌های محلی اصفهان درباره وضعیت بارندگی در این شهر و اطراف آن در اولین سال آبی بعد از اشغال ایران آمده است:

کاسته شد، طوری که نه تنها نتوانستند تعهدات خود به دولت در مورد مازاد محصول را انجام دهند بلکه در تأمین آذوقه مورد نیاز خود دچار سختی شدند (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۵۸۰).

از دیگر آفات طبیعی که گاه برای کشاورزی اصفهان خساراتی را به وجود می‌آورد، ملخ‌خوارگی بود. در اسناد و منابع تاریخی، موارد متعددی از هجوم ملخ به محصولات کشاورزی اصفهان ثبت شده است (ساکما، ۹۷/۳۲۰/۵۰۹۵). در سال ۱۳۲۱ از سمت هندوستان و بلوچستان ملخ‌های دریایی به مزارع جنوبی کشور از جمله اصفهان حمله کردند و به‌رغم مساعدت کشاورزان با دولت برای مقابله با ملخ‌ها، خساراتی به محصولات کشاورزی وارد کردند (ساکما، ۲۹۱/۳۵۳۷). در بهار ۱۳۲۲ نیز به گزارش روزنامه *اطلاعات* دو نوع ملخ سیاه و قهوه‌ای به مزارع حمله کردند و محصولات اهالی را از بین بردند (*اطلاعات*، ۵۱۹۹: ۱۳۲۲/۳/۲۸: ۱).

هر چند در مورد میزان خسارات ناشی از آفات و بلایای طبیعی بر محصولات کشاورزی اصفهان نمی‌توان آمار و ارقام دقیقی ارائه داد، اما آنچه از اسناد و منابع موجود برمی‌آید، نشان می‌دهد که اولاً در دوره حضور متفقین در ایران آفات و بلایای طبیعی همچون خشکسالی، سن‌زدگی، سرمازدگی و ملخ‌خوارگی در روستاهای اصفهان کم و بیش وجود داشت و خساراتی را به محصولات کشاورزی وارد کرد؛ ثانیاً، میزان خسارت ناشی از خشکسالی که در بین مشکلات طبیعی بیشترین تأثیر منفی را بر تولیدات زراعی داشت، در سال‌های بعد کمتر از سال ۱۳۲۱ بود، به همین خاطر در این سال‌ها بر میزان تولید افزوده شد و بخشی از مشکلات کشاورزی مرتفع گردید؛ ثالثاً میزان خسارات ناشی از

۲۶/۰۰۰/۲۹۱). بنابراین، با توجه به اسناد و مدارک موجود می‌توان گفت در بیشتر ایام حضور متفقین در ایران، خشکسالی یکی از مشکلات کشاورزی در اصفهان بوده است.

۳-۱-۲. آفت‌زدگی (سن‌زدگی، سرمازدگی و ملخ‌خوارگی)

یکی از آفات و بلایای طبیعی که از دیرباز کشاورزی اصفهان را با مشکلاتی روبه‌رو می‌کرد، سن‌زدگی بود. در *روزنامه انحر* از آفت سن در روستاهای مختلف اصفهان در سال قبل از ورود متفقین به ایران سخن گفته شده که محصول گندم را از بین برده و اقداماتی از طرف رعایا در دهات به عمل آمده که مثمر ثمر واقع نگردیده است (*انحر*، ۱۵۷۰، ۱۳۱۹/۸/۵: ۳). این آفت در سال‌های بعد نیز کم و بیش در مزارع وجود داشت. در اسناد و منابع موجود گزارش‌های فراوانی در مورد آفت سن‌زدگی در روستاهای اطراف خمینی‌شهر، قمشه، نجف‌آباد، سمیرم و دیگر شهرستان‌های اصفهان در دوره زمانی پژوهش حاضر وجود دارد که در مواردی با خسارت به محصولات کشاورزی همراه بوده است (ساکما، ۹۷/۳۳۹/۲۱۶۲ و ۲۹۱/۲۸۶۱).

یکی دیگر از آفات و بلایای طبیعی که باعث بروز مشکلات و خساراتی به محصولات کشاورزی روستاهای برخی از شهرستان‌های اصفهان از جمله فریدن و نجف‌آباد شد، یخ‌زدگی و سرمازدگی بود. در سال ۱۳۲۳ «آفت سرما کشت موجودی سرتاسر فریدن را به کلی از بین برد قسمی که حیات توده مورد تهدید واقع شد و برای نان و بذر کشاورزان فریدن از دولت تقاضای کمک شد (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۲۸۹).

در سال بعد روستاهای توابع نجف‌آباد به آفت سرما گرفتار شدند و از میزان محصولاتشان به شدت

۳-۲-۱. ناامنی

در شهریور ماه ۱۳۲۰ با حمله متفقین به ایران، ارتش از هم فروپاشید و برای ایجاد امنیت در شهرها، روستاها و راه‌های ارتباطی نیروی چندانی باقی نماند (گلشائیان، ۱۳۹۳: ۹). در چنین شرایطی دزدها، راهزنان و نیروهای عشیره‌ای که در دوره رضاشاه به شدت سرکوب شده بودند، بار دیگر به دزدی و غارت مناطق شهری و روستایی روی آوردند و راه‌های ارتباطی را ناامن کردند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۱/۸: ۱؛ لنزوسکی، ۲۵۳۶: ۱۹۴-۱۹۵).

این مسائل به ویژه در ماه‌های اول بعد از اشغال ایران بسیار زیاد بود اما با گذشت زمان و بازسازی دوباره ارتش و نیروهای امنیتی، از میزان دزدی‌ها و غارت‌ها کاسته شد، البته کاملاً از بین نرفت (اطلاعات، ۱۳۲۱/۳/۲: ۴۸۸۶: ۱). در سال‌های بعد میزان امنیت و آرامش در اصفهان و برخی مناطق مرکزی در مقایسه با مناطق مرزی بیشتر بود، اما باز گزارش‌هایی در مورد قتل و غارت و دزدی در این مناطق وجود دارد. مثلاً در سال ۱۳۲۲ گزارشی در مورد حمله اشراار به قسمتی از جاده اصفهان-بروجن ارائه شده است (ساکما، ۲۹۱/۶۸۳). یا اینکه در سال ۱۳۲۳ گزارشی در مورد غارت و دزدی در شهرضا و روستاهای اطراف وجود دارد (اطلاعات، ۵۵۸۵، ۱۳۲۳/۷/۱۷، ۱). در سال ۱۳۲۴ نیز مردم سمیرم در نامه‌ای به محمدناصر قشقایی، برادر خسروخان صولت‌الدوله از متنفذترین خان‌های قشقایی، از او برای تأمین امنیت جاده شهرضا-سمیرم که به شدت ناامن شده بود، کمک خواسته‌اند (ساکما، ۲۹۱/۱۲۲۱).

بلاایای طبیعی در مقایسه با آسیب‌هایی که از اشغال کشور و مشکلات سیاسی و اجتماعی ناشی از آن بر حوزه کشاورزی وارد آمد، کمتر بود و اگر اشغال کشور صورت نمی‌گرفت، خشکسالی و آفات گزارش شده به حدی نبود که قحطی و گرانی ویرانگری را در کشور به وجود آورد. اما وقتی این بلاها با ورود متفقین به ایران هم‌زمان و تحت تأثیر حضور آنها گسترده‌تر و شدیدتر شد، بر خسارات ناشی از آن افزوده شد.

۳-۲. مشکلات سیاسی و اجتماعی

بررسی اسناد و مدارک موجود نشان می‌دهد که در زمان حضور متفقین در ایران، مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر کشاورزی اصفهان، مشکلات سیاسی و اجتماعی ناشی از حضور اشغالگران بوده و در مقایسه با آن، آفات و بلاایای طبیعی چندان تأثیر مخرب و ویرانگری نداشته است. به عبارت دیگر، در طول این سال‌ها، گزارشی از بروز حوادث و بلاایای طبیعی گسترده و شدید، مثل آنچه که در جنگ جهانی اول اتفاق افتاد، از اصفهان یا دیگر نقاط ایران وجود ندارد و یکی از دلایل کم بودن میزان تلفات و خسارات در جنگ جهانی دوم نسبت به جنگ جهانی اول نیز همین موضوع است. اما در مورد مشکلات سیاسی و اجتماعی قضیه تا حدودی متفاوت بود؛ زیرا در جنگ جهانی دوم، اشغال کشور با تغییر و انتقال حکومت از رضاشاه به پسرش محمدرضاشاه همراه بود که در بروز ناامنی و هرج و مرج در جامعه تأثیر زیادی داشت و مسائل و مشکلات فراوانی را در بخش کشاورزی به وجود آورد که در ادامه به مهم‌ترین آنها پرداخته می‌شود.

ناگوار اشغال کشور و تضعیف حکومت مرکزی توسط متفقین بود، یکی از اصلی‌ترین مشکلات بخش کشاورزی ایران، از جمله اصفهان بود؛ چون یکی از نخستین و مهم‌ترین الزامات کشت و زرع، وجود امنیت در جامعه است. زارعی که پاییز بذر خود را می‌کارد تا در بهار و تابستان سال آینده درو کند، اگر از برداشت محصولش اطمینان نداشته باشد، از همان ابتدا به کشت بذر اقدام نمی‌کند که مبادا همین بذر خود را نیز از دست بدهد. در پاییز ۱۳۲۰ که ایران تازه به اشغال متفقین درآمده بود و هرج و مرج و ناامنی جامعه را فراگرفته بود، بسیاری از کشاورزان به خاطر ترس از غارت اموال و محصولات خود به دست نیروهای عشیره‌ای و دیگران، دست از زراعت کشیدند که نتیجه‌اش کاهش چشمگیر محصول سال ۱۳۲۱ بود. اما در سال‌های بعد با افزایش امنیت در جامعه، کشاورزان با انگیزه و اطمینان بیشتری به زراعت پرداختند.

۲-۲-۳. تورم و گرانی

یکی دیگر از آثار مخرب ورود متفقین به ایران، ایجاد تورم و گرانی شدید در جامعه بود که اثر زیان‌باری را بر بخش کشاورزی و زندگی زارعان داشت (خان ملک یزدی، بی‌تا: ۹۷). بولارد، سفیر انگلیس در ایران، این موضوع را کاملاً تأیید کرده و می‌نویسد:

«یکی از نتایج تأسفبار حضور قوای متفقین در ایران، ایجاد تورم اقتصادی در کشور بود ... به دلیل شرایط جنگی و قطع واردات مورد نیاز، نرخ اجناس رو به ترقی گذاشت و دم به دم آنقدر به قیمت‌ها افزوده شد تا سرانجام به چندین برابر سال‌های قبل از جنگ رسید (بولارد - اسکراین،

۱۳۶۳: ۹۱-۹۲).

بر اساس نتایج یک تحقیق، هزینه زندگی در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ بیش از ۸۰۰ درصد افزایش یافت و تنها در سال ۱۳۲۴ اندکی رو به کاهش نهاد (لسترنج فاوست، ۱۳۷۴: ۳۳-۳۴). هر چند بالا رفتن قیمت‌ها از یک لحاظ می‌توانست به نفع کشاورزان باشد، چون آنها تولیدکننده محصولات کشاورزی بودند، اما در این باره باید به چند نکته توجه داشت: ۱. در نظام سهم‌بری ارباب - رعیتی محصول زیادی برای رعیت باقی نمی‌ماند که بتواند علاوه بر مصرف سالانه خود و خانواده‌اش، چیزی برای فروش داشته باشد. به عنوان نمونه، کشاورزان روستاهای تابعه اصفهان در نامه‌های متعددی، از نداشتن مازاد تولید غله به خاطر دادن بهره مالکانه، خشکسالی و آفت شکایت کرده‌اند (ساکما، ۱۳۷۰/۲۶۰/۹۷). ۲. دولت خرید و فروش گندم را که مهم‌ترین محصول تولیدی کشاورزان ایرانی بود، به انحصار خود در آورده بود و قیمت آن را بسیار پایین‌تر از نرخ بازار آزاد تعیین می‌کرد و این امر باعث می‌شد کشاورزان انگیزه‌ای برای کشت گندم نداشته باشند (اطلاعات، ۱۳۲۰، ۴۸۴۴، ۱/۲۲/۱۳۲۱: ۱). اگرچه دولت در سال ۱۳۲۰ قیمت گندم را صد در صد و در سال ۱۳۲۱ بین ۴۰ تا ۷۰ درصد بالا برد، اما این مبلغ باز هم در مقایسه با قیمت بازار آزاد و مقدار تورم سایر کالاها بسیار پایین بود (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۱۷، ۴۹۳۲: ۱). ۳. کشاورزان در موارد متعددی در دریافت بهای محصول فروخته شده به دولت با مشکل مواجه می‌شدند و گاهی پرداخت پول آنها با یک‌سال تأخیر انجام می‌شد. به عنوان نمونه، کشاورزان دهکده میانداشت، از توابع فریدن، در نامه‌هایی به استاندار و

گرفتن وام، پیش‌فروش محصولات کشاورزی یا مهاجرت از روستا کردند. عده‌ای نیز در اعتراض به وضع موجود شورش کردند که با سرکوب شدید از طرف دولت مواجه شدند. مثلاً در گلپایگان از توابع اصفهان، مردم روستاهای اطراف که از سختی معیشت به تنگ آمده بودند، در اعتراض به تورم و گرانی و بی‌کفایتی دولت، در مهرماه ۱۳۲۱ به شهر گلپایگان هجوم آوردند و اداره اقتصادی را آتش زدند. مأموران شهربانی و امنیه برای مقابله با آنها با استفاده از سلاح گرم، عده‌ای را دستگیر کردند و تعدادی را هم کشتند (ساکما، ۳۱۰/۲۸۳۱).

۳-۲-۳. احتکار و قاچاق

جو روانی ناشی از اشغال کشور به دست بیگانگان، تضعیف حکومت مرکزی و بروز ناامنی و قحطی موجب شد مردم به فکر خرید و ذخیره مایحتاج زندگی بیفتند. در چنین شرایطی عده‌ای افراد سودجو برای اینکه از وضعیت گل‌آلود به نفع خود بهره‌برداری کنند، از عرضه و فروش کالاها خودداری کردند و به احتکار محصولات مورد نیاز مردم پرداختند (ساکما، ۲۹۰/۰۰۰۳۱۴؛ گزیده اسناد جنگ جهانی دوم در ایران، ۱۳۸۲: ۱۷۱-۱۷۲). فرماندار اصفهان در نامه‌ای به اداره امنیه، شهربانی و شهرداری اصفهان دستور داد جلوی احتکار و انبار گندم، جو، حبوبات، روغن و زغال توسط افراد محترک و برخی از بازرگانان و مالکان را بگیرند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۲۵۰). اما این دستورات به دلیل شرایط جامعه چندان عملی نشد.

در این زمان، علاوه بر محترکان و متفقین، برخی از مردم عادی نیز به احتکار و قاچاق روی آوردند

رئیس دارایی اصفهان اظهار می‌کنند که بیش از یک‌سال از فروش گندم آنها به دولت می‌گذرد اما تاکنون هیچ پولی دریافت نکرده‌اند و به‌رغم دادخواهی‌های متعدد، کسی به درخواست آنها پاسخ نداده است (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۴۳۱ و ۹۷/۲۶۰/۴۷۴).

۴. برخی از کشاورزان به دلیل فقر و درماندگی زیاد، به پیش‌فروش محصولات خود با قیمت بسیار پایین‌تر از قیمت واقعی می‌پرداختند. بنابراین منفعت اصلی نصیب سلف‌خران می‌شد. هر چند دولت با تصویب قوانینی، سلف‌خری گندم را ممنوع اعلام کرد، اما فقر و بدبختی کشاورزان و سودجویی سلف‌خران باز موجب رواج این نوع معاملات می‌-

شد (اطلاعات، ۵۱۲۱، ۱۳۲۱/۱۲/۲۲: ۱). ۵. قیمت محصولات کشاورزی نوسان زیادی داشت و همین موضوع امکان برنامه‌ریزی برای کشاورزان را سخت‌تر کرده بود. مثلاً قیمت دولتی گندم در تابستان ۱۳۲۱، بعد از گران شدن، ۱۸۰۰ ریال برای هر تن بود. در حالی که در همین زمان نرخ جهانی آن ۳۵۰۰ ریال بود. دولت در آبان همان سال، برای جلوگیری از احتکار و قاچاق گندم، قیمت آن را در تهران، اصفهان و چند شهر دیگر ۳۵۰۰ و در سایر مناطق ۳۰۰۰ تعیین کرد. اما در سال بعد با افزایش تولید، قیمت گندم تنزل پیدا کرد و به ۱۳۵۰ ریال در دی ماه ۱۳۲۲ رسید و تنها یک ماه بعد به ۲۰۰۰ ریال برای هر تن در اصفهان افزایش یافت (اطلاعات، ۵۳۹۳، ۱۳۲۲/۱۱/۲۷: ۱).

در چنین شرایطی، کشاورزان به عنوان یکی از ضعیف‌ترین اقشار جامعه، از تورم و نوسانات قیمت-ها آسیب فراوانی دیدند و برخی از آنها شروع به

بر وخامت اوضاع افزود و روستاییان را به مهاجرت از روستاها ترغیب کرد.

یکی از سیاست‌های دولت این بود که توجه خود را بیشتر بر مشکلات مردم شهری معطوف کرد و برنامه‌هایی چون جیره‌بندی کالاهای اساسی مانند قند و شکر و قماش، انحصار خرید و فروش گندم و دیگر محصولات کشاورزی و تعیین قیمت پایین‌تر از قیمت بازار برای این محصولات را با هدف جلوگیری از افزایش قیمت نان و بروز نارضایتی و شورش در شهرها انجام داد. این برنامه‌ها نه تنها برای تولیدکنندگان محصولات کشاورزی در روستاها سودی نداشت، بلکه موجب افزایش مشکلات آنها و بی‌انگیزگی‌شان به کشاورزی و مهاجرتشان از روستاها شد (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۵۸۰). به عنوان نمونه، اهالی روستای میرآباد کرون که از بی‌توجهی و سوء تدبیر دولت و بروز حوادث طبیعی به شدت آسیب دیده و حتی از تهیه غلات و حبوبات برای تغذیه خود و بذر جهت کشت عاجز مانده بودند، در نامه-ای به رئیس اداره کشاورزی نجف‌آباد نوشتند:

... به کلی فاقد بذر کشت محصول غلات و حبوبات شده‌ایم. به طوری که نسبت به خواربار سالیانه خود هم نهایت عسرت و مضیقه گرفتار شده‌ایم. و اگر از طرف اداره محترم اقدام مقتضی و اثربخشی در تهیه بذر کشت غلات و حبوبات بلکه خواربار سالیانه دعاگویان به عمل نیاید به کلی ما اهالی که حداقل دارای دو هزار نفوس هستیم تماماً دچار عدم و متواری در اطراف و اکناف شده و از بین خواهیم رفت (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۵۸۰).

کشاورزان با درآمد اندک کشاورزی که در صورت عدم بروز خشکسالی و دیگر بلایای طبیعی

(بولارد - اسکراین، ۱۳۶۳: ۸۴). برای نمونه، عده‌ای از اهالی دهات گلپایگان برای بازرگانان قم و کاشان گندم خریداری و به‌طور قاچاق حمل می‌کردند. همچنین در این دوره مأموران دولت، با زور یا رشوه، غله‌ها را از چنگ عده‌ای از مالکان و زارعان درمی‌آوردند و خودشان آن را احتکار می‌کردند (اسکراین، ۱۳۶۳: ۲۶). احتکار و قاچاق باعث قحطی، گرانی و اختلال در تولید و توزیع کالا می‌شد و بسیاری از روستاییان که جزو اقشار فقیر و آسیب‌پذیر جامعه بودند، در تأمین کالاهای اساسی با مشکل مواجه می‌شدند؛ طوری که عده‌ای از آنها که خودشان تولیدکنندگان محصولات کشاورزی بودند، در تأمین بذر مورد نیاز برای کشت با مشکل روبه‌رو می‌شدند؛ چون دلان و محتکران هر آنچه را که به دست می‌آمد، احتکار یا به خارج از استان و کشور قاچاق می‌کردند و جنسی برای زراعت و مصرف خانوادگی کشاورزان باقی نمی‌ماند.

۳-۲-۴. مهاجرت

یکی از پیامدهای اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، تسریع و گسترش مهاجرت روستاییان به شهرها بود که باعث خالی شدن روستاها و آسیب دیدن بخش کشاورزی شد. این پدیده که از زمان رضاشاه و به دنبال سیاست‌هایی همچون مدرنیزاسیون شروع شده بود، در زمان اشغال کشور، گسترده‌تر شد و آثار زیان‌باری را برای کشاورزی به‌وجود آورد. در واقع با ورود متفقین به کشور و بروز مشکلاتی همچون ناامنی، قحطی و تورم، زندگی در روستاها سخت‌تر از گذشته شد. برخی سیاست‌ها و برنامه‌های اجرا شده از سوی دولت نیز

دولت در حل مشکلات و اتخاذ سیاست‌های اشتباه، باعث گسترش مهاجرت روستاییان به شهرها شد که نتیجه‌اش خالی شدن روستاها و کاهش تولید محصولات کشاورزی بود.

۴. تدابیر و اقدامات دولت برای مقابله با مشکلات کشاورزی

در زمان حضور متفقین در ایران، دولت‌های مختلف زودگذری روی کار آمدند که هر کدام بخش قابل‌توجهی از برنامه‌های خود را به حل مشکلات اقتصادی و تأمین خواربار مورد نیاز مردم اختصاص دادند. در این میان، تلاش برای رفع موانع و مشکلات کشاورزی که تأمین‌کننده بخش زیادی از نیازهای ضروری جامعه بود، به یکی از اولویت‌های اصلی دولت‌ها تبدیل شد و اقداماتی را برای حل مشکلات کشاورزی در مناطق مختلف کشور، از جمله اصفهان انجام دادند. بررسی تدابیر و اقدامات دولت برای بهبود وضعیت زراعت و زارعان در روستاهای اصفهان و میزان موفقیت دولت در رسیدن به یک نتیجه مطلوب موضوعی است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۴-۱. تأمین امنیت برای انجام زراعت

یکی از مهم‌ترین نیازهای کشاورزان برای انجام کارهای زراعی، وجود امنیت در جامعه است. در جنگ جهانی دوم با اشغال ایران توسط متفقین و استعفای رضاشاه که با تضعیف حکومت مرکزی همراه بود، هرج و مرج و ناامنی گسترده‌ای جامعه را فراگرفت. در چنین وضعیتی که هم‌زمان با اواخر

و انسانی به روزی ۵-۶ ریال می‌رسید، قادر به تأمین هزینه‌های زندگی خود نبودند. بنابراین، عده‌ای از آنان از زراعت دست کشیدند و به شغل عملگی در جاده‌ها و راه‌ها روی آوردند. طبق گزارش‌های موجود، آنها خودشان روزی ۱۶ ریال و فرزندانشان که بیشتر از ده سال داشتند، روزی ۱۰ ریال اجرت می‌گرفتند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۴، ۴۹۱۹، ۱؛ فرخ، بی‌تا: ۵۰۱). بنابراین دستمزد آنها نسبت به کشاورزی بیشتر بود. به همین دلیل عملگی را بر زراعت و کشاورزی ترجیح می‌دادند که نتیجه‌اش خالی شدن روستاها از نیروی کار و آسیب دیدن کشاورزی بود (اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، ۱۳۸۹: ۲۶۶/۳). چنان‌که در گزارشی آمده است:

علت بزرگ کمی محصول کشور و احتیاج کنونی به غله و گندم و سایر محصولات کشاورزی از خارجه نتیجه همین موضوع می‌باشد که کشاورزان به شهرها روآور شده، دست از شغل آبا و اجدادی خود کشیده‌اند (اطلاعات، ۱۳۲۱/۴/۱۲، ۴۹۲۷، ۱).

علاوه بر موارد مذکور، در اصفهان عامل دیگری که باعث خالی شدن برخی از روستاها و آسیب دیدن تولیدات کشاورزی شد، مهاجرت گروهی ارمنی‌ها از این روستاها به شوروی بود؛ چنان‌که در یک مورد، هشتصد نفر از اهالی ارمنی روستای دولت‌آباد کرون به ارمنستان شوروی مهاجرت کردند که در نتیجه آن دو سوم محصول روستا از بین رفت و حتی بذر کافی برای کشت سال بعد به دست نیامد (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۵۸۰).

بنابراین، ملاحظه می‌شود که افزایش فقر و بدبختی روستاییان در اثر اشغال کشور و ناتوانی

برداشت محصول سال ۱۳۲۰ و شروع کاشت بذر برای سال آینده بود، بسیاری از کشاورزان به دلیل فقدان امنیت و عدم اطمینان از برداشت محصول در سال آینده، دست از کارهای زراعی کشیدند که نتیجه‌اش کمبود تولیدات کشاورزی در سال ۱۳۲۱ و بروز قحطی و گرانی بود. در چنین شرایطی، دولت باید در درجه نخست، امنیت زارعان را تأمین می‌کرد تا با اطمینان بیشتری به زراعت بپردازند. اما انجام این کار در ماه‌های اول اشغال ایران که نیروهای سرکوب شده در دوره رضاشاه برای کسب نفوذ و جایگاه سابق خود به رقابت و درگیری با یکدیگر می‌پرداختند، کار آسانی نبود. اما دولت به تدریج توانست امنیت نسبی را به جامعه بازگرداند. مثلاً در اصفهان بسیاری از آشوب‌ها و غارت‌های نیروهای عشیره‌ای و راهزنان تا بهار ۱۳۲۱ دفع گردید و کشاورزان انگیزه بیشتری برای زراعت پیدا کردند. در گزارشی راجع به برقراری امنیت در اصفهان آمده است: «امروز آشوب اصفهان و ایلات تقریباً خاتمه پذیرفته» است (اطلاعات، ۴۸۹۷، ۱۳/۳/۱۳۲۱: ۱). هر چند در ماه‌ها و سال‌های بعد نیز مواردی از راهزنی و غارت در برخی مناطق و روستاهای اصفهان گزارش شد (اطلاعات، ۵۰۱۰، ۷/۶/۱۳۲۱: ۱)، اما در قیاس با ماه‌های اول اشغال ایران بسیار ناچیز بود و درواقع، دولت توانست در برقراری امنیت، به‌خصوص در مناطق مرکزی ایران، کارنامه بهتری نسبت به سایر اقداماتش داشته باشد و مشکل ناامنی روستاییان برای زراعت را از بین ببرد.

۴-۲. تشویق زارعان به کشت بهاره

یکی از مهم‌ترین تدابیر دولت برای حل

مشکلات کشاورزی، تشویق زارعان به کشت بهاره بود تا از این طریق آثار مخرب خشکسالی به کشت پاییزه را جبران کند و بر تولید محصولات بیفزاید. این کار در تمام سال‌های اشغال کشور در جنگ جهانی دوم پیگیری و تا حد امکان اجرا شد (اطلاعات، ۴۸۴۱، ۱۹/۱/۱۳۲۱: ۱). دولت در بهار ۱۳۲۱ پنج میلیون ریال و در بهار ۱۳۲۲ دوازده میلیون ریال برای تهیه بذر و دیگر امکانات لازم برای کشت بهاره روستاییان اختصاص داد که از مبلغ اخیر هشت میلیون و سیصد و ده هزار ریال به شهرستان‌ها حواله گردید تا فوراً با نظر کمیسیون کشت بهاره محلی برای کمک به کشاورزان اختصاص یابد (اطلاعات، ۵۱۲۹، ۷/۱/۱۳۲۲: ۱). در اصفهان دولت با ارسال بخشنامه‌هایی، کشاورزان را به بهره‌کاری تشویق کرد و بذر مورد نیاز را در اختیار آنها گذاشت (خنجر، ۱۷۴۰، ۱۷/۱/۱۳۲۱: ۳؛ اصفهان، ۱۷۲، ۳/۱۲/۱۳۲۳: ۴). تعدادی از کشاورزان اصفهان با استفاده از این روش توانستند کشت حبوبات و غله را افزایش داده و تاحدودی خسارات ناشی از خشکسالی را جبران کنند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۱۹۱۱) اما این برنامه در عین تأثیرگذاری، در همه‌جا موفقیت‌آمیز نبود؛ زیرا اولاً بودجه لازم برای کمک به همه کشاورزان وجود نداشت؛ ثانیاً در سال‌های خشکسالی همچون سال زراعی ۱۳۲۱، کمبود بارش در بهار نیز مانند پاییز و زمستان وجود داشت، بنابراین کشت بهاره نیز مانند کشت پاییزه با مشکل خشکسالی روبه‌رو می‌شد و محصول چندانی به دست نمی‌آمد؛ ثالثاً مقدار کشت بهاره در مقایسه با کشت پاییزه بسیار ناچیز بود، بنابراین در صورت خوب بودن محصول نیز نمی‌توانست کمبودها را

روزبه‌روز تخریب و از تعداد آنها کاسته شده بود. برای این منظور دستورات و بخش‌نامه‌های متعددی از سوی دولت ارائه گردید (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۱۳۲۶؛ ۹۷/۲۶۰/۳۳۹). اما اغلب آنها در حد پیشنهاد باقی ماند و دولت برای اجرای آنها اقدام خاصی انجام نداد یا به خاطر کمبود بودجه و سایر مشکلات سیاسی و اقتصادی نتوانست انجام دهد.

۴-۴. مبارزه با آفت‌زدگی محصولات کشاورزی

در زمان جنگ جهانی دوم، علاوه بر مشکلات سیاسی و اجتماعی ناشی از اشغال کشور، بروز خشکسالی و دیگر بلایای طبیعی همچون سن‌زدگی، سرمازدگی و ملخ‌خوارگی نیز مشکلاتی را برای کشاورزان به وجود آورد. دولت برای مقابله با آفت سن اقدامات مختلفی از جمله شناسایی برگ‌های آلوده، سم‌زدایی نقاط سن‌خیز و تشویق کشاورزان به جمع‌آوری سن زنده و فروش آن به دولت انجام داد (اطلاعات، ۴۴۹۴، ۱۳۲۰/۱/۱۵: ۱). برای مبارزه با ملخ نیز مواد سمی و دیگر اشیاء مورد نیاز را به اصفهان و دیگر نقاطی که با هجوم ملخ مواجه شده بودند، ارسال کرد و از همه مأموران لشکری و کشاورزی و فرمانداری‌ها در مناطق مورد تهدید خواست که در مبارزه با این آفت شرکت نموده و از هیچ‌گونه اقدامی فروگذاری ننمایند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۱۷۲۸). البته اجرای این دستورات و آیین‌نامه‌ها در صورتی عملی می‌شد که دولت بودجه کافی برای اجرای آنها داشته باشد. در گزارشی مربوط به تلاش دولت برای دفع آفت ملخ در اصفهان آمده است که به خاطر کمی

جبران کند. در نهایت اینکه برخی از کشاورزان برخلاف تقاضای دولت، به کشت هندوانه، خربزه و تریاک که درآمد بیشتری نسبت به خواربار داشت، می‌پرداختند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۱۹۱۷).

۴-۳. اعطای وام و تسهیلات به کشاورزان

مشکلات ناشی از اشغال کشور در جنگ جهانی دوم که با بروز خشکسالی و دیگر بلایای طبیعی همراه بود، سبب فقر و فلاکت بیشتر طبقات پایین جامعه، از جمله روستاییان شد طوری که برخی از آنها برای گذاران امور زندگی مجبور به فروش چهارپایان و بذر شدند. دولت برای حل مشکلات کشاورزان و تشویق آنها برای ادامه زراعت، اقدام به پرداخت وام به کشاورزان نمود تا بتوانند بذر، گاو و دیگر وسایل مورد نیاز برای زراعت را فراهم نمایند. مثلاً در یزد و نائین بانک کشاورزی و پیشه و هنر در فروردین ۱۳۲۱ آگهی داد که به هر زارع ۵۰۰ تا ۲۵۰۰ ریال وام با ضمانت عمده مالک محل یا اشخاص معتبر دیگر می‌پردازد تا در امور جاری کشاورزی از قبیل تهیه بذر، کود، حیوانکار، احیا و کشت اراضی هزینه کنند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۰۲۵۰). اعطای این قبیل وام‌ها که سود کمتری داشت یا در مواردی تنها عین وام بازپس گرفته می‌شد، در طول جنگ جهانی دوم بارها تکرار شد تا کشاورزان بتوانند بخشی از نیازهای خود را جبران کنند و به زراعت خود ادامه دهند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۱۲۰۳۴؛ ۹۷/۲۹۳/۱۱۹۱۲).

اقدام دیگر دولت برای بهبود اوضاع کشاورزی اصفهان، تلاش برای لای‌روبی و تعمیر قنوات بود که

۱۰۰۰۰۲۲۶۸). فرماندار اصفهان نیز در نامه به فرمانداران، بخشداران و دهداران تابعه دستور داد که از احتکار و خروج گندم بدون پروانه جلوگیری کنند و مراتب را محرمانه به فرمانداری اطلاع دهند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۹۴۳۸). اما این اظهارها و قوانینی که بعداً نیز در مورد ممنوعیت احتکار و قاچاق تصویب شد، هیچ‌کدام نتوانست جلوی تخلفات را بگیرد، حتی بعد از مدتی، قانون منع احتکار، به ابزاری جهت سوءاستفاده مأموران دولتی تبدیل شد و به خاطر فقدان دستگاه کارآمد اداری و کارکنان معتمد، اوضاع رو به وخامت نهاد. مأموران دولتی با سوءاستفاده از قانون منع احتکار، خود را در عواید محترکان سهیم کردند و در کار احتکار و قاچاق کالا با محترکان همکاری کردند. هر چند در مواردی، همچون نامه رئیس اداره دارایی و خواربار شهرستان گلپایگان به فرمانداری، به عزل و مجازات شدید این افراد برای عبرت دیگران اشاره شده است (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۹۴۴۷) اما واقعیت‌های بعدی نشان داد که هیچ‌کدام از تدابیر و اظهارهای دولت نتوانست جلوی محترکان و مأموران خاطی را بگیرد (مکی، ۱۳۶۳، ۸/ ۳۲۳؛ عظیمی، ۱۳۷۲: ۷۹). طوری که در سال‌های بعد باز موارد متعددی از احتکار و قاچاق محصولات کشاورزی در مناطق مختلف ایران از جمله اصفهان دیده می‌شود. به گزارش وزارت امور اقتصاد و دارایی در سال ۱۳۲۳ بار محصولات کشاورزی از جمله گندم توقیف و به سیلوی اصفهان تحویل داده شد (ساکما، ۲۴۰/۴۹۸۹۰)؛ همچنین در سال ۱۳۲۴ از طرف اداره کل غله اصفهان محصولات کشاورزی قاچاق توسط لشکر اصفهان کشف و ضبط شد (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۱۷۳). بنابراین

بودجه دفع آفات، دولت از رعایا می‌خواهد دستمزد کارگران دفع آفات را خودشان بپردازند و دولت هیچ‌گونه مسئولیتی در پرداخت اجرت آنان ندارد (ساکما، ۹۷/۳۲۰/۵۰۹۵).

بررسی تدابیر و اقدامات دولت در مقابله با بلایای طبیعی و کاهش خسارات ناشی از آن نشان می‌دهد که دولت به دلیل کمبود بودجه و امکانات لازم، بیشتر به بررسی خسارت‌ها و صدور احکام و بخش‌نامه‌هایی اکتفا کرد که قابلیت اجرایی نداشتند و بخش عمده‌ای از مشکلات و خسارات روستاییان، به دلیل وجود شرایط جنگی در کشور و بی‌لیاقتی حکومت وقت، بدون راه‌حل باقی ماند.

۴-۵. تصویب قوانین مبارزه با احتکار و قاچاق

دولت برای مبارزه با احتکار و قاچاق کالا که قسمت عمده آن به دلیل بی‌تدبیری‌های خودش به وجود آمده بود، قانون مبارزه با احتکار را در ۲۷ اسفند ۱۳۲۰ به تصویب رساند. به موجب این قانون افراد محترک با پرداخت غرامت و مجازات‌های دیگر روبه‌رو می‌شدند (ساکما، ۹۷/۳۳۹/۲۲۰۷). به دنبال تصویب این قانون، در شهرهای مختلف اداره منع احتکار تشکیل شد. این اداره در اصفهان در سوم بهمن ۱۳۲۱ به وجود آمد (اطلاعات، ۵۰۸۰، ۱۳۲۱/۱۱/۳: ۱). در نامه وزیر کشور به فرماندار اصفهان آمده است که عمل احتکار محصولات کشاورزی از جمله گندم و حبوبات، گناهی بزرگ و نابخشودنی است. دارندگان گندم و حبوبات ملزم هستند که گندم خود را به اداره دارایی اقتصادی تحویل دهند و به جد از احتکار خودداری کنند و قیمت آن را نیز افزایش ندهند (ساکما،

نامید (اطلاعات، ۹۱۵، ۱۳۲۱/۳/۳۱: ۱). با این حال، در سال بحرانی ۱۳۲۱ که تولید گندم به خاطر خشکسالی و مشکلات سیاسی و اجتماعی به شدت کاهش یافته بود، نتوانست همه تولیدکنندگان را به فروش محصولشان به دولت مجبور کند و جلوی احتکار، قاچاق و سلف‌خری گندم را بگیرد. زیرا قیمت دولتی گندم علی‌رغم افزایش بیش از ۵ برابری در طول یک سال، هنوز پایین‌تر از قیمت آن در بازار آزاد و کشورهای همسایه بود. لذا بسیاری از مالکان و دلالان از فروش محصول به دولت امتناع کردند و آن را احتکار کردند تا در زمان قحطی، با قیمت بالاتر در بازار آزاد بفروشند یا به کشورهای همسایه قاچاق کنند (ساکما، ۹۷/۲۹۳/۹۴۴۷) در اسناد متعددی به امتناع مالکان اصفهان و نواحی تابعه همچون خوانسار، گلپایگان، نجف‌آباد و قمشه از تحویل مازاد گندم به دولت به دلیل قیمت پایین اشاره شده است (ساکما، ۲۹۱/۳۶۲۷) در یکی از این اسناد که از طرف اداره غله و نان اصفهان به استانداری نوشته شده، آمده است:

امروز آقای مهندس بختیاری که متجاوز از صد خروار بدهی دارد به دایره مربوطه حاضر و با صراحت لهجه اظهار داشته‌اند حاضر به تحویل نیستم (ساکما، ۹۷/۲۶۰/۵۴۵).

هر چند در سال‌های بعد، از میزان احتکار و قاچاق گندم و سایر محصولات انحصاری کاسته شد و بسیاری از مالکان و زارعان مازاد غله خود را به دولت فروختند، اما این به معنای موفقیت دولت در اجرای برنامه‌هایش نبود، بلکه در این سال‌ها به دلیل کاهش ناامنی و افزایش بارندگی، تولید محصولات

ملاحظه می‌شود که مشکل احتکار و قاچاق که از آثار زیان‌بار اشغال کشور بود، در تمام این سال‌ها، کم و بیش ادامه داشت و بسیاری از محصولات کشاورزی، احتکار و به‌وسیله قاچاق از ایران خارج شد و مردم با کمبود مواد غذایی مواجه شدند. حل معضل احتکار و قاچاق نیازمند برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری منظم و دقیق دولت بود اما به دلیل ناتوانی، سوء سیاست و فساد دولتمردان و کارشکنی اشغالگران و سودجویان امکان‌پذیر نبود.

۴-۶. افزایش قیمت خرید تضمینی گندم

از سال‌ها پیش از شروع جنگ جهانی دوم، خرید گندم در ایران به انحصار دولت درآمده و قیمت آن کمتر از سایر اجناس ترقی کرده بود. در نتیجه، انگیزه مالکان و زارعان برای کشت این محصول پایین آمده بود (اطلاعات، ۵۰۳، ۱۳۲۰/۱/۲۴: ۱). با اشغال ایران توسط متفقین که باعث افزایش چند برابری قیمت سایر اجناس شد، بسیاری از کشاورزان از کشت این محصول حیاتی و فروش آن به دولت با قیمت ارزان دست کشیدند که نتیجه‌اش بروز قحطی و کمبود نان و مواد غذایی در جامعه بود. دولت برای تشویق زارعان به ادامه زراعت و جلوگیری از احتکار و قاچاق گندم، اقدام به افزایش قیمت خرید تضمینی گندم کرد. به این صورت که بهای گندم را در ۳ مهر ۱۳۲۰ از ۶۵۰ ریال به ۱۲۰۰ ریال در هر تن، در خرداد ۱۳۲۱ به ۱۸۰۰ ریال و در آبان همان سال به ۳۵۰۰ ریال افزایش داد و هر نوع خرید و فروش گندم در بازار آزاد و نگهداری آن برای فروش به غیر از دولت را قاچاق و احتکار

کشاورزی به شدت افزایش یافت و از اختلاف قیمت دولتی گندم با بهای آن در بازار آزاد و کشورهای همسایه کاسته شد. لذا انگیزه و سودی برای دلالت و سودجویان جهت احتکار و قاچاق گندم باقی نماند.

۵. نتیجه

در پژوهش حاضر مشکلات کشاورزی اصفهان در جنگ جهانی دوم و تدابیر دولت برای مقابله با آن بررسی شده است. بررسی اسناد، روزنامه‌ها و منابع موجود نشان می‌دهد که اشغال کشور توسط متفقین باعث بروز مشکلاتی همچون ناامنی، ناامیدی، تورم، احتکار، قاچاق، دزدی و نابسامانی در جامعه شد که به طور مستقیم یا غیر مستقیم بر بخش کشاورزی تأثیر مخربی گذاشت. طوری که میزان تولید محصولات زراعی کاهش یافت، تعدادی از روستاییان به خاطر فقر و درماندگی، خانه و زمین خود را ترک کردند و به شهرها مهاجرت کردند و دیگران هم به زندگی در روستاها و تحمل شرایط سخت ناشی از تجاوز متفقین به کشور و زورگویی آنها ادامه دادند. علاوه بر مشکلات سیاسی و اجتماعی ناشی از جنگ، وقوع خشکسالی و آفت‌زدگی محصولات کشاورزی نیز بر سخت‌تر شدن شرایط زندگی کشاورزان و مشکلات آنها افزود، هر چند تأثیرات زیان‌بار آن کمتر از مسائل سیاسی بود. دولت برای مقابله با مشکلات کشاورزان، سیاست‌ها و اقداماتی همچون تأمین امنیت و جلوگیری از حملات نیروهای عشیره‌ای به روستاها، اعطای بذر و وام طولانی‌مدت به

کشاورزان، مبارزه با آفت‌زدگی محصولات زراعی، تعمیر قنوات و شبکه‌های آبیاری، تشویق زارعان به کشت بهاره و افزایش قیمت دولتی خرید گندم را در پیش گرفت؛ اما به دلیل بی‌ثباتی و تغییر سریع دولت‌ها، اختلاف و درگیری میان افراد و گروه‌های مختلف سیاسی و قومی، فقدان بودجه و منابع مالی کافی، حضور و کارشکنی نیروهای اشغالگر خارجی، خشکسالی و آفت‌زدگی محصولات کشاورزی و شرایط بحرانی ناشی از حضور متفقین در ایران چندان موفق نشد و کشاورزی اصفهان مثل سایر نقاط ایران، شرایط بدتری را نسبت به قبل از اشغال کشور تجربه کرد و بسیاری از موانع و مشکلات بخش کشاورزی همچنان لاینحل باقی ماند. بهبود نسبی وضعیت کشاورزی در سال‌های پایانی حضور بیگانگان در کشور نسبت به سال‌های ابتدایی نیز بیش از آنکه ناشی از تدابیر دولت باشد، به دلیل افزایش میزان بارندگی و رسیدن خبرهای خوب از جبهه‌های جنگ بود که سبب افزایش تولیدات کشاورزی، کاهش تورم و گرانی و رفع برخی از مشکلات و موانع کشاورزی شد.

منابع

- اخگر، ۱۲۷۶، ۱۳۱۶/۸/۱۷: ۳؛ ۱۳۱۹، ۱۳۱۶/۱۲/۱۶: ۳؛
 ۱۵۵۷، ۱۳۱۹/۶/۱۸: ۳؛ ۱۵۶۷، ۱۳۱۹/۷/۱۸: ۳؛
 ۱۵۷۰، ۱۳۱۹/۸/۵: ۳؛ ۱۷۴۰، ۱۳۲۱/۱/۱۷: ۳؛ ۱۷۴۵،
 ۱۳۲۱/۲/۳: ۳.
 اسکرین، کلارمونت (۱۳۶۳). جنگ‌های جهانی در ایران.
 ترجمه حسین فراهانی. تهران: نوین.
 اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۸۹). زیر
 نظر فرهاد زیویار. به کوشش علیرضا روحانی و

۹۷/۲۹۳/۱۰۲۵۰ و ۹۷/۲۶۰/۵۸۰ و ۹۷/۲۹۳/۱۱۹۱۱

و ۹۷/۲۹۳/۱۰۳۱۰ و ۹۷/۲۹۳/۱۲۰۳۴ و

۹۷/۳۲۰/۵۰۹۵ و ۹۷/۲۶۰/۳۳۹ و ۹۷/۲۹۳/۱۱۳۲۶

و ۲۹۱/۶۸۳ و ۲۹۱/۱۲۲۱ و ۲۹۰/۰۰۰۳۱۴ و

۹۷/۳۳۹/۲۲۰۷ و ۱۰۰۰۰۲۲۶۸ و ۳۱۰/۲۸۳۱ و

۲۴۰/۴۵۸۳۳ و ۲۴۰/۴۹۸۹۰ و ۹۷/۲۶۰/۱۷۳ و

۲۹۱/۲۸۶۱ و ۹۷/۳۳۹/۲۱۶۲ و ۲۹۱/۸ و

۹۷/۲۶۰/۲۸۹ و ۹۷/۲۶۰/۵۸۰ و ۲۹۱/۳۵۳۷ و

۹۷/۲۶۰/۴۳۱ و ۹۷/۲۶۰/۴۷۴ و ۹۷/۲۶۰/۵۴۵ و

۹۷/۲۹۳/۹۴۳۸ و ۹۷/۲۹۳/۱۲۵۰ و ۹۷/۲۹۳/۹۴۴۷ و

۹۷/۲۹۳/۱۱۷۲۸ و ۹۷/۲۹۳/۱۱۹۱۲

صدر نبوی، رامپور (۱۳۶۹). «سیاست کشاورزی ایران در

جنگ جهانی دوم». تحقیقات جغرافیایی. شماره ۱۶.

ص ۶۵-۷۱.

طیرانی، بهروز (۱۳۷۲). «جنگ جهانی دوم، قحطی و

واکنش‌های مردمی در قبال آن ۱۳۲۰-۱۳۲۴». گنجینه

اسناد. ش ۹. ص ۲۰-۳۱.

عظیمی، فخرالدین (۱۳۷۲). بحران دموکراسی در ایران.

ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری.

تهران: البرز.

غلامی، شهرام (۱۳۹۶). اقتصاد کشاورزی ایران دوره

پهلوی اول. تهران: دنیای اقتصاد.

فرخ، معتمد السلطنه (بی‌تا). خاطرات سیاسی فرخ

(معتمد السلطنه): تاریخ پنجاه ساله معاصر ایران.

بی‌جا: جاویدان.

فلاح زاده، حسین (۱۳۹۰). رضاخان و توسعه ایران.

تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

کتابی، احمد (۱۳۷۷). «نابسامانی‌های اقتصادی، سیاسی

، اجتماعی و فرهنگی اصفهان در سال‌های ۱۳۲۰-

۱۳۲۴ش». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی

اصفهان. شماره ۱۵. ۱۶۱-۱۶۸.

کدی، نیکی آر (۱۳۶۷). ریشه‌های انقلاب ایران. ترجمه

ابوالفضل ایزدی‌زاده. تهران: خانه کتاب.

اصفهان، ۱۰۱، ۱۳۲۳/۳/۴؛ ۱۰۷، ۱۳۲۳/۳/۲۵؛ ۴؛ ۱۷۲،

۱۳۲۳/۱۲/۳.

اطلاعات، ۴۴۹۴، ۱۳۲۰/۱/۱۵؛ ۴۵۰۳؛ ۱۳۲۰/۱/۲۴؛ ۱؛

۴۸۳۲، ۱۳۲۱/۱/۸؛ ۴۸۴۱، ۱۳۲۱/۱/۱۹؛ ۴۸۴۴؛ ۱؛

۱۳۲۱/۱/۲۲؛ ۴۸۸۶؛ ۱۳۲۱/۳/۲؛ ۴۸۹۷؛ ۱؛

۱۳۲۱/۳/۱۳؛ ۴۹۱۵؛ ۱۳۲۱/۳/۳۱؛ ۴۹۱۹؛ ۱؛

۱۳۲۱/۴/۴؛ ۴۹۲۷؛ ۱۳۲۱/۴/۱۲؛ ۴۹۳۲؛ ۱؛

۱۳۲۱/۴/۱۷؛ ۴۹۴۰؛ ۱۳۲۱/۴/۲۵؛ ۵۰۱۰؛ ۱؛

۱۳۲۱/۷/۶؛ ۵۰۲۲؛ ۱۳۲۱/۷/۲۲؛ ۵۰۸۰؛ ۱؛

۱۳۲۱/۱۱/۳؛ ۵۱۲۱؛ ۱۳۲۱/۱۲/۲۲؛ ۵۱۲۹؛ ۱؛

۱۳۲۲/۱/۷؛ ۵۳۶۵؛ ۱۳۲۲/۱۰/۱۸؛ ۵۳۹۳؛ ۱؛

۱۳۲۲/۱۱/۲۷؛ ۵۵۸۵؛ ۱۳۲۳/۷/۱۷؛ ۱.

الول ساتن، ال پی (بی‌تا). رضاشاه کبیر یا ایران نو.

ترجمه عبدالعظیم صبوری. تهران: [بی‌نا].

بولارد، سر ریدر؛ اسکرین، سر کلارمونت (۱۳۶۳).

شترها باید بروند! ترجمه حسین ابوترابیان. چاپ

دوم. تهران: نشر نو.

بهرامی، تقی (۱۳۳۰). تاریخ کشاورزی ایران. تهران:

دانشگاه تهران.

خان ملک یزدی، محمد (بی‌تا). ارزش مساعی ایران در

جنگ ۱۹۳۹-۱۹۴۵. [بی‌جا]. [بی‌نا].

دهقان‌نژاد، مرتضی و لطفی، الهام (۱۳۹۳). «کمبود مواد

غذایی و شورش‌های مردم ایران در سال‌های جنگ

جهانی دوم ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ش / ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵م».

پژوهش‌های تاریخی. دور جدید. سال ششم. شماره

۱ (پیاپی ۲۱). ص ۱-۱۶.

ذوقی، ایرج (۱۳۶۸). ایران و قدرت‌های بزرگ در

جنگ جهانی دوم. چاپ دوم. تهران: پازنگ.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): شماره

۲۹۱/۸۰۲۹۸ و ۲۹۱/۳۶۲۷ و ۲۹۱/۶۶۷ و ۲۹۱/۸۴۸

و ۲۹۱/۰۰۱۳۳۹ و ۲۹۱/۰۰۰۲۶ و ۲۹۳/۱۱۹۱۷ و

- عبدالرحیم گواهی. تهران: قلم.
 گزیده اسناد جنگ جهانی دوم در ایران (۱۳۸۲). به
 کوشش بهروز طیبی. چاپ دوم. تهران: اطلاعات.
 گلشائیان، عباسقلی (۱۳۷۷). *گذشته و اندیشه‌های زندگی*
یا خاطرات من. تهران: انیشتین.
 گلشائیان، عباسقلی (۱۳۹۳). *یادداشت‌های شهرویر*
 ۱۳۲۰. با مقدمه و اهتمام رامین کامران. حروفچینی و
 صفحه‌بندی جدید از ایران لیرال.
 لسترنج فاوست، لوئیس (۱۳۷۴). *ایران و جنگ سرد*:
 بحران آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵). ترجمه کاوه بیات.
 تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور
 خارجه.
- لنروسکی، جورج (۲۵۳۶). *رقابت روسیه و غرب در*
 ایران. ترجمه اسماعیل راثین. چاپ دوم. [بی‌جا]:
 جاویدان.
 مکی، حسین (۱۳۶۳). *تاریخ بیست‌ساله ایران*. تهران:
 علمی و ایران.
 میرحیدر، حسین و اسمعیل شهبازی (۱۳۵۵). *از تیول تا*
انقلاب ارضی (مروری بر تحولات کشاورزی در
پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی). تهران: مرکز
 تحقیقات.
 میلسپو، آرتور (۱۳۷۰). *آمریکایی‌ها در ایران؛ خاطرات*
دوران جنگ جهانی دوم. ترجمه عبدالرضا هوشنگ
 مهدوی. تهران: البرز.